

## 900 ГОДИНИ ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА ПЕТРИЧКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Петричката книжовна школа е основана от Йоан Философ (по произход грузинец) през 1084 г. — една година по-късно от изграждането на Петричкия (Бачковския) манастир. Тази литературна школа има пряко влияние както върху българската, така и върху грузинската духовна култура и книжнина. Особено силно според Ш. Нуцубидзе е влиянието на нейния основател върху творчеството на Руставели и други изтъкнати мислители от XII в.<sup>1</sup> И. Д. Панцхава<sup>2</sup> отбелязва: „Светогледът на Шота Руставели през XII в., формирал се под силното въздействие на идеите на Петрици (т. е. Петрички<sup>3</sup> — Е. Д.), е отразявал вече новите социално-икономически условия в Грузия, новите демократични идеи на епохата.“ В този смисъл И. Бицадзе говори за „знаменитата петриционска литературна школа“<sup>4</sup>. Школата е била средище на светска и църковна образованост. Защо тази школа (по думите на Ш. Нуцубидзе „академия“) и нейният основател носят българско име, ще видим по-долу.<sup>5</sup>

### 1. ОСНОВАТЕЛЯТ НА ШКОЛАТА И НЕГОВОТО БЪЛГАРСКО ИМЕ

Своето второ кръщение грузинският учен получава в България, след като създава тук своята книжовна школа. Известно е, че той е бил принуден от император Алексей I Комнина (1091—1118) да емигрира от Константинопол. Н. Кечакмадзе отбелязва, че след напускането на Константинопол Йоан Философ се установява в Бачковския манастир.<sup>6</sup> Н. Ц. Кочев също пише, че след осъждането на Йоан Итал в Константинопол грузинският философ „през Бачковския манастир се завърнал в Грузия, където застанал начело на Гелатската школа“<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Ш. Нуцубидзе. История грузинской философии. Тбилиси, 1960, 282—373

<sup>2</sup> И. Д. Панцхава. Петрици... М., 1982, с. 51.

<sup>3</sup> Манастирът и църквата „Св. Богородица Петричка“ са основани от византийските пълководци от грузински произход Григорий и Абазий Бакуриани (Бакуриан) през 1083 г., като последният довежда около 50 грузинци. По сведения на А. Комнина — дъщеря на Алексей I Комнин — Г. Бакуриани загива три години след основаването на манастира в сражение с печенегите. Единствен архитектурен паметник от това време (XI в.) е костницата на манастира, която е била изографисана от Йоан Иверопулец — грузинец по произход. Съществуват непотвърдени предположения, че става дума за същия книжовник Йоан Философ. Тук по-късно, когато манастирът преминава под покровителството на българската държава, е изписан образът на Иван Александър (1331—1371) като ктитор на манастира, което несъмнено свидетелствува за уважението и интереса на българския цар към традициите на школата.

<sup>4</sup> И. Бицадзе. Йоан Петриций. История на философската мисъл в България. С., 1970, с. 54.

<sup>5</sup> Основните идеи, свързани с дейността на школата, бяха анализирани в следния доклад: Е. Данков. Философските възгледи на Йоан Петрички и разпространението на неоплатонизма в България — на научната конференция „Бачковският манастир в историята на българската култура“, състояла се от 3 до 6 ноември 1983 г. в гр. София, в Института по изкуствознание.

<sup>6</sup> Н. Кечакмадзе. Граматико-логический трактат Йоана Итала. — ВВр. Т. 27, 1967, с. 175.

<sup>7</sup> Н. Ц. Кочев. Философската мисъл във Византия IX—XII в. С., 1981, с. 100.

Несъмнено значимостта на грузинския книжовник за българската култура в значителна степен зависи от продължителността на времето, през което е пребивавал в Петричкия (Бачковския) манастир. И. Д. Панцхава смята, че е останал известно време, без да обсъжда подробно този въпрос. В „Бележките“ към гл. II на гореспоменатата книга Н. Кочев, позовавайки се на Н. Кецакмадзе, пише, че грузинският философ като ученик на Йоан Итал е бил преследван „и принуден да напусне Византия и да се установи в Петриционели (Бачковския манастир)“<sup>8</sup>. Тук под названието „Петриционели“ без съмнение се разбира Петричкият (Бачковският) манастир. Според Ш. Нупубидзе грузинският мислител е пребивавал в България около 20 години.<sup>9</sup> Този срок се възприема и от Ив. Бицадзе.<sup>10</sup>

Като има предвид пребиваването на грузинския мислител в България, И. Д. Панцхава пише: „Скривайки се от преследване в Бачковския манастир, той се нарича Петрици и оттогава става известен като Йоан Петрици.“<sup>11</sup> Макар всички автори, изследващи творчеството на този философ, да са съгласни, че той получава българска фамилия, в края на краищата тя се интерпретира по различен начин. Така например грузинският учен Додаев-Магарски (Соломон Додашвили) го нарича Иван Петридзе, акад. Н. Я. Мар — Йоан Петрицкий, И. Бацадзе и Н. И. Кочев — Йоан Петриций, а И. Д. Панцхава, А. Лосев — Йоан Петрици и др. Кое название от всички е най-приемливо? Оказва се, че нито един от посочените изследвачи на грузинския мислител не го наричат точно с истинската му фамилия. Преди всичко необходимо е да се има предвид, че грузинският мислител получава чисто българска фамилия. Несъмнено това е било продиктувано и от желанието му да се укрие от своите преследвачи. Така че приемането на българска фамилия е било продиктувано най-малко от две съображения: първото е конспиративно, а второто е предопределено от названието на самото средновековно селище, чието име взема и самият манастир. Във връзка с последното проф. Р. Радев обърнал внимание (устен разговор), че съществува традиция, по силата на която основателите на дадена книжовна школа са приемали нейното име. Според проф. Р. Радев името на философа трябва да се произнася, както е названието на школата, т. е. на селището, чието име тя приема. По такъв начин би следвало най-правилното произнасяне на фамилията на грузинския философ да бъде Петрички, т. е. Йоан Петрички.

В типика (устава) на едноименния манастир (Петрички), основан от Г. Бакуриани (където Йоан Петрички основава своята школа), се съобщава изрично, че манастирът е построен при крепостта, носеща името Петрич, в близост с местността Бачково „в северната част на тема Филипопол при неспокойния народ, който живее там край една буйна планинска река“ (Чепеларска река).<sup>12</sup> От типика личи, че манастирът приема прозвището „Петрички“ по името на крепостта Петрич (днес Асенова крепост). Славянска топонимия имат и други местности в този край. Това още един път доказва българския произход на името, което приема създателят на книжовната школа. Подобно схващане поддържа и И. Д. Панцхава, който също смята, че отначало Бачковският манастир се е наричал „Петрички“ или „Богородица Петричка“ по названието на селото Петрич (в гръцко произношение Петриц).<sup>13</sup>

Използването на българско име за название както на манастира, така и на грузинския мислител, от друга страна, свидетелствува, че неговите служители са поддържали сравнително добри отношения с коренното население в този край. Дори включването на местното българско население за строителството на манастира не е било насилствено, а срещу доброволно възнасяне. Несъмнено тези отношения по-късно са допринесли и за разпространението на знанието, преподавано в школата и извън пределите на манастира. Тук наистина би могло да се търси някаква връзка с неоплатоническата ориентация на школата и широкото разпространение на т. нар. „еретически“ движения в този край. Както ще видим по-долу, в школата се създава

<sup>8</sup> Н. Ц. Кочев. Философската мисъл във Византия IX—XII в. С., 1981, с. 183. — Вж. и в: Антология мировой философии. Т. I. Ч. 2. М., 1969, с. 664.

<sup>9</sup> Ш. Нупубидзе. Цит. съч., с. 290.

<sup>10</sup> И. Бицадзе. Цит. съч., с. 54.

<sup>11</sup> И. Д. Панцхава. Цит. съч., с. 5.

<sup>12</sup> Вж. Д. Ангелов, П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. С., 1974, с. 183.

<sup>13</sup> И. Д. Панцхава. Цит. съч., с. 35.

литература под влиянието на езическите мислители, но пречупена през ценностите на средновековния християнски светоглед, определящ господстващия стил на мислене в тогавашната епоха.

## 2. ЙОАН ПЕТРИЧКИ КАТО УЧЕНИК НА ЙОАН ИТАЛ

В началото на 70-те години на XI в. Й. Петрички като ученик на Йоан Итал е бил един от най-активните ученици в Константинополската философска школа, основана от Михаил Псел (1018—1092/96). Михаил Псел е бил от своя страна ученик на Йоан Мавропод, в чиято школа се е преподавало „словесно изкуство“. Като един от най-изтъкнатите византийски философи М. Псел сам подчертава своите предпочитания към неоплатоничите Плотин, Порфирий, Ямблих, Прокъл. Особени предпочитания М. Псел има към Прокъл, като го нарича „най-чудесния“. Тази идейна традиция, основана на неоплатонизма, се запазва и във възгледите на Й. Итал, чийто ученик е Йоан Философ. Неслучайно Й. Петрички по-късно посвещава специален трактат на Прокъл.

Алексий Комнин, по думите на Анна Комнина, намерил „църквата развълнувана от учението на Итал“<sup>14</sup> — ученика на М. Псел и учител на Й. Петрички. Поради това византийският император предприел гонения срещу Й. Итал и неговите последователи. М. Псел подчертава състоянието на духовна деградация във Византия, в резултат на която „елините се държат като варвари, а варварите по елински“. Подобна деградация на ценностната система била свързана със силното идеологизиране на философията и религията, т. е. тяхното подчиняване на интересите на държавата като господстваща политическа организация. Достига се дотам, че според М. Псел повечето от хората нямат понятие „за природата, нито за това, което е по-високо от нея, като си въобразяват, че са постигнали всичко, а сами и пътя към него не знаят“<sup>15</sup>. Имайки предвид деградацията на духовната култура по това време, М. Псел пише: „Варваринът мисли, че ние се забавляваме, и нашето невежество го прави надменен.“<sup>16</sup> При тази обстановка Алексий I Комнин се отнесъл към учението на Йоан Итал (род. 1025 г.) като към ерес, тъй като то излизало извън рамките на императорската държавна идеология. По такъв начин той и неговите ученици, сред които е и грузинският философ, били подложени на гонение в името на стабилността на държавата. Според Анна Комнина, след като Йоан Итал навлязъл в диалектиката, започнал да създава „смущения сред събрания народ, завързвайки софистични спорове“<sup>17</sup>.

В тази връзка И. Дуйчев отбелязва: „Цариградският църковен събор осъдил философа Йоан Итал, неговите ученици и неговото учение, и всичко заглъхнало в забрава.“<sup>18</sup> Но Й. Петрички успява да повдигне падналото знаме на философското мислене, и то извън пределите на Константинопол.

Анна Комнина отбелязва, че Йоан Итал като най-добър ученик на М. Псел направил немалко от своите ученици „буитовници“. Към тях несъмнено е спадал и грузинският философ. Известно е, че Алексий I Комнин е решил да се справи по следния начин с „опасността“: учението на Йоан Итал е било сведено до 11 глави, които сам той е трябвало да анатемоса от амвона на Голямата църква с „гола глава“. На тази анатема е присъствувал народът и също е трябвало „да добавя“ своя анатема на споменатите глави от учението. Като прибавим към всичко това и опасността за живота му, в крайна сметка Й. Итал е бил принуден да преустрои учението си, макар и частично, в съответствие с господстващите догми на тогавашната православна църква. Тази линия в известна степен е трябвало да следва и грузинският философ, след като се

<sup>14</sup> Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 277.

<sup>15</sup> Вж. М. Псел. Похвала Италу. — В: Памятники византийской литературы IX—XIV веков. М., 1969, с. 146.

<sup>16</sup> Пак там.

<sup>17</sup> Вж. Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 278.

<sup>18</sup> И. Дуйчев. Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1978, с. 54.

преселва в манастира на Бакуриани и основава там книжовна школа по подобие на византийската.

Заслужава внимание обстоятелството, че включените в синодика (1082) обвинения срещу Й. Итал и неговите ученици са преведени през XII в. на български език. Това би могло да се разглежда като индикатор за разпространението на античните философски идеи по българските земи. Основното обвинение е следното: „Проклятие на онези, които се занимават с елинските учения и ги изучават не само за своето образование, но възприемат безразсъдните мнения и им вярват като на някакви истини, следват ги, като че ли изразяват нещо положително, до-толкова, щото понякога тайно, понякога и явно увличат в тях други и ги проповядват, без да изпитват никакво съмнение.“<sup>19</sup>

В Петричката философска школа грузинският философ въвежда някои от художествено-риторичните похвати на Йоан Итал, които също очертават нейния специфичен духовно-просветителски облик. Сам М. Псел в своята „Похвала на Итал“ (1084) казва, че той бил скромен и „злословията понасял мъдро, но когато го укорили в ерес, то той разсвирепялиставайки необичайно дързък от такъв удар, метнал на обидчика си реч вместо копие“<sup>20</sup>. Именно по думите на М. Псел така постъпвали „най-изкусните от риторичите и най-превъзходните от философите“. По сведения на М. Псел Й. Итал бил небрежен към своите слушатели, дори неговата реч понякога била неприятна, но въпреки това предизвиквала задълбочени размисли.

Несъмнено Й. Итал със своя интерес към науката оказва съществено влияние върху духовната ориентация на бъдещия организатор на Петричката философска школа.<sup>21</sup> В този смисъл И. Д. Панцхава с пълно основание отбелязва, че в Бачковския манастир Петрички „станал основоположник на движението по изучаване на езическата философия, на античната мисъл, която по-нататък залегнала в основата на ранния източен Ренесанс в самата Грузия през XII—XIII в.“<sup>22</sup>. Дейността на Й. Петрички в България не остава незабелязана и той бил поканен за „настоятел на настоятелите на Гелатския манастир, т. е. „ректор“ на Гелатската академия, която се открива в 1106 г.“<sup>23</sup> По такъв начин има основание да се предполага, че Й. Петрички е пребивавал в своята школа на Бачковския манастир в периода от 1083—1084 г. до 1106—1107 г., т. е. 21—22 години. На пръв поглед тази цифра изглежда твърде завишена, но следва да се има предвид, че Й. Петрички не се е завърнал в Грузия по-рано от 1106 г., тъй като той би се установил в друг манастир и там също би разгрънвал дейност, която не би останала незабелязана. И. Д. Панцхава изтъква следното: „Продължителното пребиваване на Йоан в България свидетелствува, по наше мнение, за това, че тук са му били предоставени необходимите условия за работа.“<sup>24</sup> Ако приемем за вярно датирането, което правят Г. К. Мирзоян и В. Хидашели относно превеждането на основното съчинение на Прокъл „Първооснови на геологията“ — краят на XI — началото на XII в.,<sup>25</sup> то преводът би следвало да бъде осъществен в самата Петричка книжовна школа.<sup>26</sup> По такъв начин и написването на самия обширен коментар<sup>27</sup> към произведението на Прокъл е станало в школата.

### 3. ГРИГОРИЙ БАКУРИАНИ И ПЕТРИЧКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Известно е, че Григорий Бакуриани е бил в близки отношения с Алексий I Ко мни още преди последният да заеме императорския престол. Като амбициозен политически и военен

<sup>19</sup> Вж. И. в. Дуйчев. Цит. съч., с. 54.

<sup>20</sup> Вж. Памятники византийской литературы IX—XIV веков, с. 145.

<sup>21</sup> Ив. Дуйчев предполага, че Й. Итал също е намерил убежище в Петричкия манастир, тъй като той е бил независим от Цариградската патриаршия (устен разговор).

<sup>22</sup> И. Д. Панцхава. Петричи... с. 40.

<sup>23</sup> Пак там, с. 44. Вж. също така Антология мировой философии. Т. I. Ч. 2. М., 1969, с. 664.

<sup>24</sup> И. Д. Панцхава. Цит. съч., с. 40.

<sup>25</sup> Г. К. Мирзоян. Из истории Армянско-грузинских философских связей (V—XVIII в. в.). — В: Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Изд. „Элм“, 1982, с. 105.

<sup>26</sup> Това се отнася и за други преводи, някои от които не са запазени.

<sup>27</sup> Този коментар е бил преведен на арменски в 1238 г. от Симеон Пкиндзаханеци. По-късно тази работа е претърпявала неколкостотни редакции, придружавани също с коментари (Г. К. Мирзоян). Цит. съч., с. 105.

деец в Константинопол Бакуриани е бил високообразован, с особени предпочитания към античните мислители и духовните ценности на тогавашната християнска култура. С това се обяснява положителното му отношение към Йоан Петрички, въпреки че той е преследван от императора и анатемосан от официалната църква. Но тъй като със специален хрисовул на императора манастирът е бил обявен за независим, Й. Петрички намира в него сравнително спокойно убежище, което му позволява да се занимава с усилена книжовна (преводаческа, писателска и педагогическа) дейност. В устава (типика), който е имал за основа устава на манастира „Панагия“ в Цариград, подписан лично от ръката на Григорий Бакуриани (XII в., 1084 г.) като „севаст и велик domestik на Запада“, той възприема философско-богословската доктрина, към която се придържа: „С помощта на благодатта на създалата всичко на света животворна троица, на началния отец и съизначалния негов син и слово и на животворящия и единосъщен негов дух (който са) от едно божество и сила (в която) сме кръстени и на която служим открай време...“<sup>28</sup> Г. Бакуриани е отдавал голямо значение на този манастир като независим център от константинополската духовна дейност. Той взема под свое покровителство Й. Петрички. Типикът (уставът) на манастира регламентира пряко или косвено правилата за всекидневната организация на живота в школата. Независимо че манастирът е бил грузински, както отбелязва И. Бицадзе, а след него и И. Д. Панцхава, там е имало и българи, на които от самото начало на откриването на манастира според устава не се е забранявало да влизат в него.<sup>29</sup> Йеромонах Григорий Вавина като първи игумен на манастира също е бил в близки отношения с Г. Бакуриани. Известно е, че уставът на Г. Бакуриани изрично е забранявал да се приемат монаси-гърци с изключение на секретаря. Ето защо школата, т. е. „академията“ на Й. Петрички, е могла да включва главно грузинци и българи, като от последните по всяка вероятност са преобладавали слушателите. Целият манастир заедно с школата, както отбелязва Григорий в тишика, е трябвало „да бъде сега, а и в бъдеще да бъде освободен от нашите, чуждите и всякакви други хора, а също и от страна на императора (Алексий I Комнин) и патриарха (Евстратий Гарида, 1081—1084 г.), както беше определено по-горе чрез благочестивите и почитаеми хрисовули“<sup>30</sup>. Тази регламентирана свобода на манастира е дала най-благоприятни условия за разгръщане на активна книжовна дейност в школата. И неслучайно тя се утвърждава като един достоен приемник на античните прогресивни традиции. Още в типика Г. Бакуриани официално съобщава за подарената от него литература — евангелия на гръцки и грузински, обковани със злато и сребро, книги, които имат повече или по-малко философско съдържание. Сред тях са книга с тълкуването на евангелието от Йоан и книга, която съдържа етиката на свети Василий, книга на Теодор Студит (VIII—IX в.), требник-месецослов и др.

От научна гледна точка несъмнено най-интересна е книгата, съдържаща тълкуването на евангелието от Йоан. Неслучайно се смята, че тъй като Христос се представя като Логос (Слово), това евангелие е писано от философ. Много близка до тези философски схващания е и мисълта, цитирана по-горе, към която се придържа Г. Бакуриани.

Философското тълкуване на това евангелие е позволило да се хвърли мост между платонизма, неоплатонизма и християнството, както това е правил Йоан Петрички в основаната от него школа.

Както ще видим по-долу, Й. Петрички е обръщал голямо внимание на основните понятия в Евангелието, като се стремил да осъществи тяхната логическа експликация. По-късно това оказва влияние върху някои теоретични схващания за литературата и в самата Грузия.

#### 4. НЕОПЛАТОНИЧЕСКАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА ПЕТРИЧКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Известният грузински учен Н. Я. Мар обръща особено внимание на значението на книжовната дейност на Й. Петрички за грузинската литература.<sup>31</sup> Но не по-малко важна е била

<sup>28</sup> Вж. Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 180.

<sup>29</sup> И. Д. Панцхава. Петричи..., с. 36.

<sup>30</sup> Вж. Д. Ангелов, П. Тивчев. Цит. съч., с. 189.

<sup>31</sup> Вж. Н. Я. Мар. Йоан Петричкий, грузински неоплатоник XI—XII века. СПб., 1909, с. 35.

ролята на грузинския книжовник за повишаване равнището на книжовната дейност в българското средновековие. Докато у нас все още не е проучено какво е влиянието на школата върху разпространението на категориалния философски апарат в България, то Н. Я. Мар подчертава особено категорично, че грузинската литература е задължена на „готовата философска терминология на грузински език“<sup>32</sup>. От българска страна може би в тази насока представлява интерес констатацията на Б. Пейчев за разпространението на философския категориален апарат през X и XI в. на старобългарски език. Според същия автор след около 150 г. на основата на старобългарската система философски категории възниква старогерманската.<sup>33</sup> Несъмнено философските категории играят особено важна роля при формирането на семантиката на книжовния език.

Отнасяйки се с особен възторг към неоплатонизма, Й. Петрички прави опити да преосмисли неговите постановки в „контекста“ на християнството. В неоплатонизма грузинският философ търси логиката, която му е необходима за разкриване философското съдържание на евангелските постановки. Но Й. Петрички се разграничава от неоплатоничите, които не признават Христос като бог в качеството на син и следователно като Логос и „Слово“, което е в началото на всичко. В този смисъл Й. Петрички пише, че Прокъл установява и представя „порядъка и реда, т. е. структурата на всичко, като например разума, душата, природата и тялото. На всяко от тях, пише по-нататък Петрички, ние ще дадем по-долу свое разяснение с помощта на първия логос, господа наш Христос.“<sup>34</sup> Именно в този смисъл Н. Кочев отбелязва, че Й. Петрички (Петриций) не е бил неоплатоник-езичник. Неговите мисли се движат по обратен път. Той чете и усвоява същността на античната философия не толкова направо, колкото през призмата на Ареопагитските книги.<sup>35</sup> Приемайки триадата на неоплатоничите „Единно, Ум, Душа“, Йоан Петрички се стреми да постигне тяхната християнска персонификация. Той свързва Христос с втория елемент от триадата на неоплатоничите „ум“. Излъчен посредством (а в християнската терминология — първороден син на Бог-отец), той е отрицание на отрицанието на единното, т. е. бог, но заедно с това е и негов наследник. От тази гледна точка познанието и творчеството се схващат като обратен на еманацията процес на възхождане към *ἰδὲν* и др.<sup>36</sup>

Неоплатонизмът в противоположност на християнския монотеизъм достига до обожествяване на вселената, макар да се признава, че тя е възникнала. М. Махарадзе отбелязва, че според неоплатонизма вселената (т. е. материята) „също е бог, само че в определена степен на развитието; както бог (първопричината) съществува вечно, така и вселената. С това, пише по-нататък съветският учен, е изпразнено субстанционалното различие между вселената и бога“.<sup>37</sup> Неслучайно Й. Итал е бил обвинен, че защитава идеята за „самосъщността на материята“.

Ориентацията в школата към античното философско мислене показва, че духовната дейност на манастира е свързана с известно възраждане на античните философски идеи и тяхното включване в ценностната система на християнството. По такъв начин античните идеи получават ново битие в „контекста“ на средновековната българска култура, а малко по-късно и в грузинската. Без съмнение тази духовна дейност е имала не само културологическо, но и политическо значение. Неслучайно в своето предисловие към книгата на Прокъл обръща внимание Й. Петрички, като изтъква оригиналността на неговите идеи.<sup>38</sup>

Има основание да се смята, че разпространението на неоплатонизма не е останало само в района на манастира, но и в други краища на България. Известни са например грузински над-

<sup>32</sup> Вж. Н. Я. Мар. Йоан Петрицкий, грузински неоплатоник XI—XII века. СПб., 1909, с. 35.

<sup>33</sup> Вж. Б. Пейчев. Философският трактат в Симеоновия сборник. С., 1977, 96—100; Б. Пейчев. Философският трактат в Симеоновом сборнике. Киев, 1983.

<sup>34</sup> Й. Петрици. Рассмотрение платоновской философии и Прокла Диадоха. Вж. кн. И. Д. Панцхава. Петрици ... М., 1982, с. 115.

<sup>35</sup> Н. Ц. Кочев. Философската мисъл във Византия IX—XII в. С., с. 100.

<sup>36</sup> Пак там, с. 100.

<sup>37</sup> М. Махарадзе. Вопрос причинности в философии Петрици. — В: Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Изд. „Элм“, 1982, с. 193.

<sup>38</sup> Вж. Прокл. Первоосновы теологии. Тбилиси, 1972, с. 23.

писи в някои от скалните манастири на Североизточна България, където са пребивавали и монаси-българи. Като се има предвид, че скалните манастири и монашеските килии са над петстотин, може да се предполага, че античното влияние върху българската средновековна култура е било значително.<sup>39</sup>

В Петрички (Бачковския) манастир според И. Д. Панцхава са „култивирани традиции на Константинополската философска школа, запазило се е увлечението към античната мъдрост“<sup>40</sup>. Но обучението било пречупено през призмата на християнските ценности, поради което античната мъдрост придобива качествено нов живот. Основни философски произведения, изучавани в школата, са били тези на Аристотел, Платон, Прокъл, Порфирий и др. Независимо че школата е била в манастир, тя запазва традициите на светското образование, продиктувани от потребностите на византийската култура. Тук се водело обучение по философия и граматика, диалектика и риторика, история, астрономия, изучавали са рисуване, музика и други предмети.<sup>41</sup>

Независимо че още с откриването на школата е било регламентирано приемането само на „шест отрока“<sup>42</sup> на пълна издръжка, то слушателите са могли да бъдат значително повече. Известно е, че тези „шест отрока са били обучавани, докато лицето им не се покрие с брада“<sup>43</sup>. Поради това И. Д. Панцхава предполага, че обучението е било не по-малко от десет години. От една страна, тези „отроци“, а и останалите „слушатели“ са изучавали логика и диалектиката на античните философи в „контекста“ на християнските ценности, но, от друга, по-напредналите от тях са преписвали или преждали съответната литература.

Неоплатониците смятат, че единното (едно) в качеството на Бог-отец е „непознаваемо, ние дори не можем да му припишем познание, тъй като всеки познаващ е спрегнат с незнанието и се стреми да разбере това, което не е било познато от него, да познае това, което не е знаел“<sup>44</sup>. Но на Единното не му е нужно да познава, тъй като за него всичко е познато и чрез него се осъществява всяко познание. По такъв начин действието на единното е д и н н о в безкрайното многообразие и превишава всичко. Ето защо в своята школа Й. Петрички отдава голямо значение на „логическите и естествените теории“, математиката, геометрията, теорията на музиката. Благодарение на тях според грузинския философ може да се разкрие „организацията на структурата на битието на същностите, тяхната взаимна причастност и деление“<sup>45</sup>. Естествено главна роля тук би следвало да играе диалектиката, която има за основа Единното. И. Д. Панцхава отбелязва, че за грузинския философ диалектиката на Прокъл е „не само метод на познание, но и отправна точка на всяко рационално знание“<sup>46</sup>. Точно тази диалектика има като основа единното, което за Петрички е „чисто небитие“.

Свободата на душата Петрички свързва пряко със способността за философско мислене. В това отношение той се позовава на Аристотел. Според Петрички душата на „нефилософстващите“ Аристотел „смятал само като потенция, а не действие и само на философстващите е признавал действена душа и разум“<sup>47</sup>. По такъв начин актуализирането на душата, нейното пробуждане според Й. Петрички става с помощта на философията. Посредством философията душата придобива възможност да познае себе си и да стане творчески активна. Тук Й. Петрички се доближава до М. Псел, който отбелязва, че ако „душата не е познала самата себе си и то ва че тя е съпричастна на висшето достойнство и е поставена свободно, то тя робски служи на тя-

<sup>39</sup> Определени аспекти от влиянието на скалните манастири в България върху средновековната култура са застъпени в доклада: Е. Данков. Скалните манастири в България — средище на мощна средновековна култура. Вж. сб. резюмета от IV юбилейна научна конференция, посветена на 10-годишнината от основаването на научния експедиционен клуб ЮНЕСКО, 17—18 април, София, 1980, с. 32.

<sup>40</sup> И. Д. Панцхава. Петрици..., с. 38.

<sup>41</sup> И. Бицадзе. Цит. съч., с. 55.

<sup>42</sup> И. Д. Панцхава. Петрици..., с. 39.

<sup>43</sup> Пак там.

<sup>44</sup> И. Петрици. Рассмотрение платоновской философии и Прокла Диадоха. Вж. И. Д. Панцхава. Петрици. М., 1982, с. 118.

<sup>45</sup> Пак там, с. 114.

<sup>46</sup> И. Д. Панцхава. Петрици..., с. 67.

<sup>47</sup> И. Петрици. Цит. съч., с. 118.

талотот губи својата слобода“<sup>48</sup>. При тоа положение тя остава под покрива на природата и престава да „свети“. Ето затоа изучавањето на философијата придобива особена вредност за човекот од гледна точка на неговиот смислен и плодотворен живот. Тук намират опора нравствените мотиви на средновековната просветителска дејност на Петрички во основаната од него школа. И. Петрички длабоко е вярвал, че чрез философијата ќе може да пробуди човешките души и че тоа е неговото основно призвање. На таа дејност тој посветува и целиот си живот. Според И. Петрички, „во познавањето познавањето првично по природа става следващо, а по природа следващото — првично“<sup>49</sup>. Тоа е многу важна дијалектика во познавателниот процес, којто е потребен за пробуждањето на човешката душа. Исклучително важна улога во тоа одношение играе дијалектиката „субјект — дејствие“. Тој обрнува внимание, че субјектот по природа е првичен, но кога тој не познаваме нешто, то познаваме последиците, каквито се јавуваат силите и дејствијата, тј. како каквито са силата и дејствието, такава не познаваме субјектот, затоа различните сили и дејствија соодветствуваат на различни субјекти.<sup>50</sup> Очигледно се обособуваат појавите „сила“ и „дејствие“, кои играат исклучително важна улога по-късно, во класическата наука.

Обучавајќи своите воспитаници, И. Петрички е поддржал възгледот, че „четенето е нужно за разбирање и просветување, за анализ и синтез, за опровергување на положенијата и нивното приеми“<sup>51</sup>. Исклучително длабоко мислење на И. Петрички му позволява да прави разлика меѓу дејноста на душата и разумот. На таа основа грузинскиот философ отбележува: „Во очигледна степен е потребно да се знае, че са различни силата и дејноста на душата, од една страна, и силата и дејствието на разумот — од друга.“<sup>52</sup> Од гледна точка на познавањето Петрички намира место на съмнението. То се оказува не основа, а само момент од познавателниот процес. Обосновавајќи своето схваќање, тој отбележува: „Например, кога аз предприемам нешто, то говори: „Да права тоа или не?“ — а след тоа, към края, се устремавам и мислам едно и също нешто и желя или положителното, или отрицателното. Ето затоа, отбележува по-нататък средновековниот философ, тоа се нарича със соодветствуващ термин, т.е. размисляне, или разбирање.“<sup>53</sup> По таков начин И. Петрички достига до едно исклучително длабоко разбирање за природата на художественото творчество. Имено по тоа направление се осъществува влијанието върху светогледа на Шота Руставели.

И. Петрички е познавал добре творчеството на Порфириј: „Според думите на Порфириј, пишува Петрички, размислувањето на душата е подобно на човекот, којто се движи со постепено ход, т.е. не просто се устрема во никакво направление, а крачка след крачка достига целта на движувањето.“<sup>54</sup> Во субјектот таков е патот на логическото познавање. По таков начин човешката душа има за цел да обхване објектот и да се соедини со него. За разлика од душата човешкиот разум „овладува објектот просто, подобно на слънцето, кога то изгрева“<sup>55</sup>.

Во тоа одношение влијанието на И. Петрички върху Ш. Руставели е несъмнено. Во својата поема „Витязът во тигрова кожа“ (стих 917) тој пишува:

О, бог, којто не можеш да изразиш  
во човешки език,  
ти си пълнота на всичко, ти ни изпълваш,  
подобно на слънчев лик.

Тези думи на разумот И. Петрички разглежда „извън времето и движувањето“ и те според философа покриват всичко изведнџ, а не постепено. Имено во субјектот тој контекст Ш. Рус-

<sup>48</sup> М. Псел. О всяческой науке. — В: Памятники византийской литературы IX—XII веков. М., 1969, с. 149.

<sup>49</sup> И. Петрици. Рассмотрение платоновской философии и Прокла Диадоха (Предисловие). Вж. И. Д. Панджава. Петрици..., М., 1982, с. 117.

<sup>50</sup> Пак там, 117—118.

<sup>51</sup> Пак там, с. 116.

<sup>52</sup> Пак там.

<sup>53</sup> Пак там.

<sup>54</sup> Пак там.

<sup>55</sup> Пак там.

тавели говори за върховно време. Изобщо творчеството на Ш. Руставели изобилствува с философски „формули“-сентенции. Подобно познаване на философията от страна на Ш. Руставели според Ш. В. Хидашели „потвърждава неговата очевидна склонност към философия, излизаша извън пределите на художественото въображение“<sup>56</sup>. Този факт недвусмислено показва влиянието на философското мислене върху поезията.

Опирайки се на диалектичното мислене, възприето от неоплатонизмите, Петрички прави разлика между процеса на разума (т. е. разумение) и уразумение — като акт на разума, „тъй като процесът на разума едновременно съпътствува акта на разума, както слънчевият диск — лъчите“<sup>57</sup>. За обекта на познанието или разума Й. Петрички използва понятието „ностон“. Сам по себе си обаче той е по-високо от отношението, в което се проявява като „ностон“<sup>58</sup>. По такъв начин всяко познание се проявява като творческа дейност. Душата според Й. Петрички е „познаваща, а разумът — познаваемото“. Но заедно с това разумът като същност на истинната същност е познаващо, а истинната същност — „познаваемо“<sup>59</sup>. Тук е необходимо да обърнем внимание, че с разпространението на неоплатонизма в българската средновековна култура се прокарва мост между нея и древнотракийската култура. Известно е, че идеен предшественик на орфизма, получил широко разпространение в античността, е древнотракийският мит за Дионис, който съществено се отличава от същия култ в римската епоха. Именно личността на Орфей е свързана с този мит, в който Дионис се представя като световен разум — син на бога (Dio — бог, nysos — младеж, син). Така орфизмът става основа на питагореизма, а той от своя страна поражда платонизма. Но той по-късно се очертава като теоретически предшественик на неоплатонизма.

Й. Петрички отбелязва, че Прокъл е „приемник на катедрата на божествения Платон“, който имал йонийски произход. Още преди да се роди, според грузинския философ за Прокъл било предсказано, че „целия свой живот той ще прекара в съзерцанието на висши материи“<sup>60</sup>. В пълно съответствие с неоплатонизма Й. Петрички смята за най-висше „изкуство“ да се съзерцава единното. Но „изкуството на бога“, творец на всички, „превишава изкуството на съзерцаващия“. И това напълно съвпада с християнския светоглед. Прокъл според средновековния грузински философ е „преодолял пребиваващите във времето и формирането, предаващи се на илюзия изкуства, разрушаващи битието, и се обърнал към действително истинното...“<sup>61</sup>. Тук Й. Петрички несъмнено е намирал мотивационна основа на своя монашески живот.

Според И. Паницхава Й. Петрички е „родоначалник на пантеистическата интерпретация на неоплатонизма“<sup>62</sup>. На основата на идеята за единното неоплатонизмите схващат вселената като негова еманация, което фактически се доближава до християнското разбиране, че Бог е творец на вселената. Й. Петрички умело е използвал негативната диалектика, според която „единното не е множество, но произвежда множество; единното не е разум и душа, но ги поражда“<sup>63</sup>. По такъв начин отричането на всяко проявление на единното (като отрицанието на отрицанието) е в същност утвърждаване на неговата природа.

Й. Петрички обръща особено внимание на проблема за единното и множественото и неговото светогледно значение. Още в предисловието на своята книга „Разглеждане на платоновската философия и Прокъл Диадох“ средновековният философ отбелязва, че „мнозина претендират, че са схванали единното, но честта на единството те незаслужено приписват на многото неща заради фиността и плътността на тяхното съединяване и безтелесността на родовите идеи, докато не са съединени с природата и се състоят от части“<sup>64</sup>. Решаването на този проблем Йоан

<sup>56</sup> Ш. В. Хидашели. Философская мысль Грузии в эпоху развитого феодализма. — В: Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Изд. „Эм“, 1982, с. 162.

<sup>57</sup> Пак там, с. 117.

<sup>58</sup> Пак там.

<sup>59</sup> Пак там.

<sup>60</sup> Й. Петрички. Цит. съч., с. 114.

<sup>61</sup> Пак там, 114—115.

<sup>62</sup> И. Д. Паницхава. Петрички..., с. 67.

<sup>63</sup> Пак там, с. 70.

<sup>64</sup> Йоан Петрички. Рассмотрение платоновской философии..., с. 114.

Петрички свързва със „силата на силогизмите“ и тяхната истинност. Неговата цел е да обоснове „единното“, което съществува както само по себе си, без множествеността на неговите проявления, така и в самите тях.

Тъй като единното според Й. Петрички предшества множественото, второто не се намира в противоречие с първото. Единицата се проявява като битие на множеството, но във всяка част се проявява цялото. Петрички разглежда противоположностите не в развитие, а в „угасване“ и тяхното взаимно унищожаване в постигането на съответна хармония. Така например взаимното противопоставяне на четирите елемента, изграждащи Битието: земя, огън, вода и въздух, е причина за възникване и унищожаване на всички природни явления.<sup>65</sup> В този смисъл проблема за съотношението между света и бога Й. Петрички не решава в плана на тяхното тъждество и различие. Според Петрички единицата е първична по отношение на множествеността, тъй като всичко се привежда в порядък от единицата. „Множественото се приобщава към единицата като към своя основа и нищо не може да избегне нейното предопределение.“ Единното съдържа в себе си множественото. По такъв начин единицата, съдържайки всичко в себе си, се отличава от множественото, което не може да бъде основа за единицата.<sup>66</sup> За Й. Петрички единното се проявява като благо. То от своя страна се символизира от „единицата“, която е не само първа причина на битието, но и негова цел. В качеството на субстанция на всички съществува благо и е твореща причина, която се проявява и у самия човек, ако душата му е пробудена. За Петрички единното е „безупречно“, то не е свързано и не зависи нито от природата, нито от битието, нито от сложността: „то е по-високо от всичко това“.<sup>67</sup> Това единно грузинският философ разглежда не само като начало на мисленето, но и на числата. По такъв начин той се доближава до орфико-питагореизма и търси основателно неговата връзка с философията на Платон. Ето защо неоплатонизмът на Й. Петрички представлява един синтез между платонизма и орфико-питагореизма. Според Й. Петрички Плотин се „опитал да познае желаното и възжеленното за всички същности“,<sup>68</sup> като направил скритото у Платон явно. Ето защо посредством неоплатонизма и философията на Платон заема изключително важно място в Петричката книжовна школа.

Литературната традиция<sup>69</sup> е била запазена и през XV в. Й. Иванов обръща внимание, че тук са правила преписки от съчиненията на Софокъл и Еврипид. Известно е, че произведенията на Софокъл са били предмет на философски анализ от страна на М. Псел. През XV в. (1484) тук се занимавал с книжовна дейност и сваленият от патриаршески престол в Цариград Симеон Трапезундски.

Книжовната традиция се потвърждава и от обстоятелството, че през 1623 г. в манастирската трапезария намират място в „Йесеевото дърво“ (т. е. Йесеевия род) образите на дванадесет личности от античността — философи, писатели и др. Те са изобразени като предвестници на Христа, пророкуващи неговото идване. Тук са изписани имената: „Мълдрият Аристофан“, „Мълд-

<sup>65</sup> И. Д. Панцахава. Петрички..., с. 72.

<sup>66</sup> Пак там.

<sup>67</sup> Й. Петрички. Рассмотрение платоновской философии..., с. 114.

<sup>68</sup> Пак там, с. 115.

<sup>69</sup> През 1199 г. школата заедно с манастира става владение на българския болярин Иванко. А през 1205 г. манастирът се включва в пределите на Калояновата държава. След смъртта на Калоян манастирът попада във владение на сестриния син на Калоян — деспот Алексей Слав, който се установява в Цепина (Велинградско). По-късно покровител на манастира става Иван Асен II, след като деспот Слав се присъединява към неговата държава. В края на XV и началото на XVI в. манастирът е разрушен от турците. Неговото възстановяване става през XVII и началото на XVIII в. Църквата „Св. Богородица Петричка“ е била възстановена още през 1604 г. Има сведения за двама братя-грузинци от Тао, Анастасий и Окропир, които подарили икона на манастира „Св. Богородица“ през 1311 г. Единият от тях, след като завършва школата, остава в нея преподавател. През XIV в. (ок. 1394—1402 г.) тук намира убежище последният български патриарх Евтимий. През XV в. в манастира са пребивавали учениците на Евтимий — Матей и Андроник. Известна е заслугата на Евтимиевата школа за реформацията на българския език, която непосредствено е свързана с българската култура. Така че след падането на България под османско робство Евтимиевата школа става наследник и продължител на прогресивните традиции на Петричката философска школа. (Вж. Бачковски манастир. С., 1956, 18—25; Бачковският манастир. С., 1967; С. Кисео в. Бачковски манастир. Исторически очерк — пътеводител. С., 1983).

прият Одонеристос“, „Мъдрият Диоген“, „Мъдрият Ариклос“, „Мъдрият Клеомиан“, „Мъдрият Сократ“. Като „мъдрец“ са представени още: Сибила, Платон, Плутарх, Хокиар, Аристотел и Гален. И. Дуйчев предполага, че техният брой „е сякаш някакво загатване за 12-те Христови ученици“<sup>70</sup>. Редом с тях са изобразени сцени от Акатистния цикъл, допълващи идеята за духовната храна в манастирската трапезария.

Всеки от горепосочените мъдрци държи свитък с надпис, който представя в синтезиран вид оценяваща мъдрост, която придобива смисъла на негов живот.

*Аристотел*: „И ще даде кръщение и покаяние на своя народ, и блажен е онзи, който те послуша“; *Одонеристос* (неидентифициран): „Бог е Разум и Слово, и Дух, и Словото, възплетено от Отца, напълно свършен човек“; *Диоген*: „Аз съм в сетните времена и години, когато ще стане...“; *Ариклос* (според И. Дуйчев — Перикъл): „Рожба от рожба низлязъл, рожба на рожба роден в утробата“; *Клеомиан* (според И. Дуйчев — Клеант): „Онзи, който е разгърнал небето и е утвърдил Земята върху нещо нетрайно, ще се роди в последни времена“; *Сократ*: „И ще добие плът от еврейска дева и ще бъде разпнат и блажени са онези, които ще го послушат...“; *Окидрос* (според И. Дуйчев — Омир): „Ще дойде при нас накрая земя цар на света, и плътта ще се покаже без грех“; *Аристотел*: „В онези дни светлината на светата Троица ще светне над цялото творение“; *Клавдий Гален*: „При благочестив цар отново ще видим, о слънце, онази, която е разрушила съществуващия от всеки храм“; *Сибила* (прорицателка): „Неговият син Христос ще се роди от дева Мария и аз вярвам в него“; *Платон*: „Бог е съществувал винаги, съществува и ще съществува, като нито има начало, нито има край“; *Плутарх*: „Някога късно ще дойде безначалният.“<sup>71</sup>

Прави впечатление, че последователността на изобразяване на личностите в „Йесеевото дърво“ не съответства на хронологията на техния живот. Основният фактор по всяка вероятност е бил влиянието върху духовния живот и социалната престижност.

Както се вижда, независимо че се изтъкват на преден план, споменатите антични мислители, политически дейци и други писатели вече функционират в „контекста“ на една християнска ценностна система. Това обстоятелство от своя страна е откривало пътя за по-свободното изучаване на античната литература в рамките на господстващия стил на мислене. Представянето на древноезическите мислители и писатели в Петричкия (Бачковския) манастир за пророци — предвестници на Христос, до известна степен е канонизирало тяхното изучаване от служителите на християнската църква. По такъв начин се реализира една естествена приемственост между античната и средновековната култура. В крайна сметка в Петричката литературна школа се осъществява отрицание на отрицанието на античната култура. Античните идеи придобиват качествено ново битие в „контекста“ на един средновековен християнски светоглед. Именно в този смисъл М. Махарадзе отбелязва, че грузинският философ е средновековен мислител „и значението на неговите възгледи трябва да бъде оценено от гледна точка на неговата епоха“<sup>72</sup>. Именно това изисква конкретният марксистко-ленински подход.

Книжовната школа е основана от Й. Петрички преди 900 години, т. е. в 1084 г., една година след като едноименният манастир заема изключително важно място в културния живот на Балканите. В продължение на повече от двадесет години Й. Петрички работи за укрепването на културните връзки между България, Византия и Грузия. Тази школа представлява един мост, по който преминават античните духовни ценности в средновековната книжовна култура.

Разкриването на дейността на школата позволява да се проследи влиянието на неоплатонизма както върху средновековната предвъзрожденска, така и по-късното му влияние върху възрожденската българска литература.

<sup>70</sup> Вж. И. Дуйчев. Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1978, 12—14.

<sup>71</sup> Вж. Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 12—19, 70—83.

<sup>72</sup> М. Махарадзе. Вопрос причинности в философии Петричи. — В: Методологические вопросы истории развития средневековой философии народов Закавказья. Изд. „Элм“, 1982, с. 193.